

পৰা মুদ্রা উপাৰ্জনমুখী শস্যহে ভাৰতীয় কৃষকৰ দ্বাৰা উৎপাদন কৰাইছিল। স্বাধীনতা লাভৰ সময়ত হোৱা দেশ বিভাজনৰ ফলত ভাৰতৰ কৃষি উৎপাদন পুনৰ নিম্নগামী হয়। অবিভাজিত দেশখনৰ এক বৃহৎ পৰিমাণৰ অতি সাৰুৱা আৰু উচ্চ হাৰত জলসিঞ্চন ব্যৱস্থা থকা কৃষিভূমি পাকিস্তানৰ হাতলৈ যোৱাৰ ফলত ভাৰতবৰ্ষৰ কৃষিক্ষেত্ৰৰ উৎপাদনৰ ওপৰত বিৰূপ প্ৰভাৱ পৰে। বিশেষকৈ, ভাৰতবৰ্ষৰ মৰাপাট উদ্যোগ ইয়াৰ জৰিয়তে বাৰুকৈয়ে ক্ষতিগ্ৰস্ত হৈছিল। কাৰণ মৰাপাট উৎপাদন হোৱা প্ৰায়ভাগ অঞ্চলেই পূব-পাকিস্তান (বৰ্তমানৰ বাংলাদেশ)ৰ অন্তৰ্ভুক্ত হয়। এইদৰে ভাৰতবৰ্ষৰ মৰাপাট সামগ্ৰীৰ উদ্যোগ কেঁচামালৰ অভাৱত দুৰ্যোগৰ সন্মুখীন হ'ল। (যিটো ক্ষেত্ৰত তেতিয়ালৈকে দেশখনে আন্তৰ্জাতিক বজাৰত একচেটিয়া অধিকাৰ লাভ কৰি আছিল।)

1.4 ঔদ্যোগিক খণ্ড (Industrial Sector) :

ঔপনিৱেশিক শাসনৰ অধীনত ভাৰতবৰ্ষই কৃষি আৰু নিৰ্মাণ খণ্ডসমূহৰ দৰেই সুস্থ ঔদ্যোগিক ভেটিও গঢ়ি তুলিব নোৱাৰিলে। দেশখনৰ বিশ্ববিখ্যাত হস্তশিল্পৰ উদ্যোগসমূহ হ্রাস পালে, অথচ অতদিনে এইবোৰে লাভ কৰি থকা গৌৰৱৰ স্থান অধিকাৰ কৰিব পৰাকৈ অনুৰূপ কোনো আধুনিক ঔদ্যোগিক ভেটি গঢ়ি উঠিবলৈ দিয়া নহ'ল। ঔপনিৱেশিক চৰকাৰৰ ভাৰতবৰ্ষত নিঃউদ্যোগীকৰণৰ এনে প্ৰণালীবদ্ধ নীতিৰ প্ৰাথমিক অভিপ্ৰায় দুই ধৰণৰ আছিল। প্ৰথমতে, ভাৰতবৰ্ষক মাথোন ইংলেণ্ডত গঢ়ি উঠা আধুনিক উদ্যোগসমূহৰ কাৰণে প্ৰয়োজনীয় গুৰুত্বপূৰ্ণ কেঁচা সামগ্ৰীবোৰৰ ৰপ্তানিকাৰীৰ পৰ্যায়লৈ অৱনমিত কৰা; আৰু দ্বিতীয়তে, সেই উদ্যোগসমূহৰ উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ বাবে ভাৰতবৰ্ষক এখন প্ৰাপ্তিবিহীনভাৱে প্ৰসাৰিত (Sprawling Market) বজাৰলৈ পৰিণত কৰা, যাতে তেওঁলোকৰ মাতৃভূমি

ব্ৰিটেইনৰ সৰ্বাধিক সুবিধাৰ বাবে এই উদ্যোগসমূহৰ বিৰামহীন প্ৰসাৰণ নিশ্চিত কৰিব পৰা যায়। খোলা অৰ্থব্যৱস্থাৰ দৃশ্যপটত স্থানীয় হস্তশিল্পৰ উদ্যোগসমূহৰ অৱনতিৰ ফলত দেশত প্ৰভূত নিবনুৱা সমস্যাৰ সৃষ্টি হোৱাৰ লগতে স্থানীয়ভাৱে প্ৰস্তুত সামগ্ৰীৰ পৰা বঞ্চিত ভাৰতবৰ্ষৰ ভোক্তাৰ বজাৰত এক নতুন চাহিদাৰ সৃষ্টি হ'ল। ইংলেণ্ডত সস্তাতে প্ৰস্তুত কৰা সামগ্ৰীৰ বৰ্ধিত আমদানিৰ জৰিয়তে লাভজনকভাৱে এনে চাহিদা পূৰণ কৰা হৈছিল।

উনৈশ শতিকাৰ দ্বিতীয়াৰ্দ্ধত আধুনিক উদ্যোগে ভাৰতবৰ্ষত খোপনি পুতিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল যদিও ইয়াৰ বিকাশ তেনেই লেহেমীয়া হৈ থাকিল। আৰম্ভণিতে এই বিকাশ কপাহী বস্ত্ৰ আৰু মৰাপাট কল স্থাপনতে সীমাবদ্ধ আছিল। মূলতঃ ভাৰতীয়সকলে আধিপত্য বিস্তাৰ কৰা কপাহী বস্ত্ৰ কলসমূহ মহাৰাষ্ট্ৰ, গুজৰাট আদিৰ দৰে দেশৰ পশ্চিম অংশত অৱস্থিত আছিল। আনহাতে বিদেশীসকলে আধিপত্য বিস্তাৰ কৰি ৰখা মৰাপাট কলসমূহ বঙ্গদেশত কেন্দ্ৰীভূত আছিল। পৰৱৰ্তী পৰ্যায়ত, কুৰি শতিকাৰ আৰম্ভণিতে, লো-তীখা উদ্যোগসমূহ গঢ়ি উঠিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। 1907 চনত টাটা আইৰণ এণ্ড ষ্টিল কোম্পানী (টিচকো, TISCO) স্থাপন কৰা হৈছিল। দ্বিতীয় মহাসমৰৰ পিছত চেনি, চিমেণ্ট, কাগজ আদি ক্ষেত্ৰতো কেতবোৰ উদ্যোগ গঢ়ি উঠিছিল।

অৱশ্যে ভাৰতবৰ্ষত ভৱিষ্যতে অধিক ঔদ্যোগীকৰণৰ সহায়ক হ'ব পৰাকৈ কোনো মূলধন জাতীয় সামগ্ৰীৰ উদ্যোগ গঢ়ি নুঠিল বুলিয়ে ক'ব পাৰি। চলিত ভোগৰ সামগ্ৰী উৎপাদন কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা যন্ত্ৰ-পাতি উৎপাদন কৰা উদ্যোগক মূলধন জাতীয় সামগ্ৰীৰ উদ্যোগ বুলি কোৱা হয়।

কৰি চোৱা : (Work These Out)

- ভাৰতবৰ্ষৰ ক'ত আৰু কেতিয়া অন্যান্য আধুনিক উদ্যোগসমূহ স্থাপন হৈছিল তাৰ এখন সূচী প্ৰস্তুত কৰা। এটা আধুনিক উদ্যোগ স্থাপনৰ বাবে মৌলিক প্ৰয়োজনীয়তাসমূহ কি কি তাক চিনাক্ত কৰিব পাৰিবানে? উদাহৰণ স্বৰূপে, জামছেদপুৰত (বৰ্তমান ঝাৰখণ্ড ৰাজ্য) টাটা আইৰণ এণ্ড ষ্টিল উদ্যোগ স্থাপন হোৱাৰ কাৰণসমূহ কি কি বুলি ভাবা?
- বৰ্তমান সময়ত ভাৰতবৰ্ষত কিমানটা লো-তীখাৰ কাৰখানা আছে? এইবোৰ বিশ্বৰ সৰ্বোৎকৃষ্ট লো-তীখাৰ কাৰখানাসমূহৰ অন্তৰ্ভুক্তনে? এই উদ্যোগসমূহৰ পুনৰ গঠন আৰু উন্নীতকৰণ প্ৰয়োজনীয়নে? যদি হয় এইটো কেনেকৈ কৰিব পৰা যাব? এটা মতামত আছে যে যি সমূহ উদ্যোগ অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ বিধৰ নহয়; সেইবোৰ ৰাজহুৱা খণ্ডত চলি থকাটো উচিত নহয়। তুমি কি ভাবা?
- ভাৰতবৰ্ষৰ এখন মানচিত্ৰত স্বাধীনতাৰ সময়ত বিদ্যমান কপাহী বস্ত্ৰৰ কল, মৰাপাটৰ কল আৰু সূতা কলসমূহ চিহ্নিত কৰা।

অত-তত দুই-এটা উৎপাদনকাৰী গোট স্থাপন কৰাটো দেশখনত পৰম্পৰাগত হস্তশিল্পৰ উদ্যোগসমূহৰ প্ৰায় পাইকাৰী স্থানচ্যুতিৰ বিকল্প হিচাপে গণ্য কৰিব পৰা নাযায়। তদুপৰি নতুন উদ্যোগ খণ্ডৰ বৃদ্ধিৰ হাৰ আৰু মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদনলৈ ইয়াৰ বৰঙণি তেনেই তাকৰ আছিল। নতুন উদ্যোগখণ্ডৰ আন এটা তাৎপৰ্যপূৰ্ণ ক্ৰটি হ'ল ৰাজহুৱা খণ্ডৰ কাৰ্যৰ সীমিত পৰিসৰ। এই খণ্ডটো মাত্ৰ ৰে'ল, শক্তি উৎপাদন, যোগাযোগ, বন্দৰ আৰু আন কিছুমান বিভাগীয় উদ্যোগতে সীমাবদ্ধ হৈ থাকিল।

1.5 বৈদেশিক বাণিজ্য (Foreign Trade) :

অতীজৰে পৰা ভাৰতবৰ্ষ বৈদেশিক বাণিজ্যত অংশগ্ৰহণৰ ক্ষেত্ৰত এখন গুৰুত্বপূৰ্ণ দেশ। কিন্তু সামগ্ৰী উৎপাদন, বৈদেশিক বাণিজ্য আৰু শুল্কৰ ক্ষেত্ৰত ঔপনিবেশিক চৰকাৰে গ্ৰহণ কৰা ৰক্ষণশীল নীতিয়ে ভাৰতবৰ্ষৰ বৈদেশিক বাণিজ্যৰ ৰূপ, গঠন আৰু পৰিমাণৰ ওপৰত বিৰূপ প্ৰভাৱ পেলাইছিল। ফলস্বৰূপে ভাৰতবৰ্ষ কপাহ, ৰেচম, উণ, চেনি, নীল, মৰাপাট ইত্যাদি প্ৰাথমিক সামগ্ৰীৰ

ৰপ্তানিকাৰী আৰু কপাহী, ৰেচমী আৰু উণৰ কাপোৰ আদি চূড়ান্ত ভোগ্য বস্তুসমূহ তথা ইংলেণ্ডৰ কাৰখানাত উৎপাদিত লঘু যন্ত্ৰপাতিৰ লেখীয়া মূলধন জাতীয় সামগ্ৰীৰ আমদানিকাৰী হৈ পৰিছিল। সকলো ব্যৱহাৰিক অৰ্থত ইংলেণ্ডে ভাৰতবৰ্ষৰ আমদানি আৰু ৰপ্তানিৰ ওপৰত একচেটিয়া নিয়ন্ত্ৰণ সাব্যস্ত কৰিছিল। ফলস্বৰূপে ভাৰতবৰ্ষৰ বৈদেশিক বাণিজ্যৰ আধাতকৈও অধিক ইংলেণ্ডতে সীমাবদ্ধ হৈছিল আৰু বাকীখিনি চীন, সিংহল (শ্ৰীলঙ্কা) আৰু পাৰ্চীয়া (ইৰান) আদি অন্যান্য কেইখনমান দেশৰ লগতো চলিবলৈ দিয়া হৈছিল। চুৱেজ খাল (Suez Canal) মুকলি হোৱাত ভাৰতৰ বৈদেশিক বাণিজ্যত ব্ৰিটিছৰ নিয়ন্ত্ৰণ অধিক শক্তিশালী হৈছিল। (কক্ষ 1.3 চোৱা।)

সমগ্ৰ ঔপনিবেশিক কালজুৰি ভাৰতবৰ্ষৰ বৈদেশিক বাণিজ্যৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ বৈশিষ্ট্য আছিল বৃহৎ পৰিমাণৰ ৰপ্তানি উদ্ভৱৰ সৃষ্টি; কিন্তু দেশখনৰ অৰ্থব্যৱস্থাৰ বিস্তৰ মূল্যৰ বিনিময়তহে এই উদ্ভৱ সম্ভৱ হৈছিল।

কৰি চোৱা : (Work These Out)

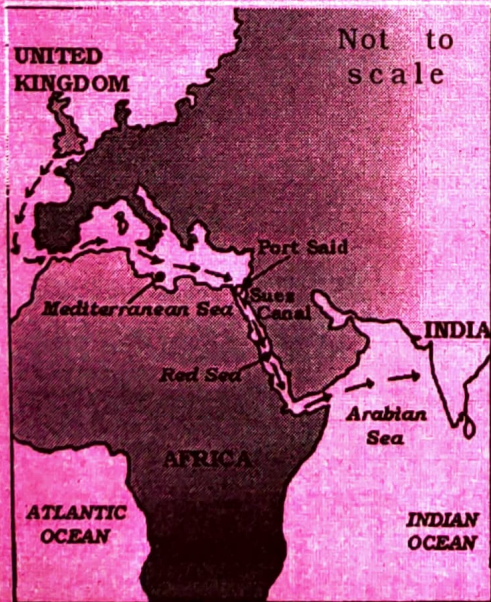
- ব্ৰিটিছ শাসন কালত ভাৰতবৰ্ষই আমদানি আৰু ৰপ্তানি কৰা সামগ্ৰীসমূহৰ এখন সূচী প্ৰস্তুত কৰা।
- ভাৰত চৰকাৰৰ বিত্ত মন্ত্ৰালয়ে প্ৰকাশ কৰা অৰ্থনৈতিক সমীক্ষাৰ পৰা ভাৰতবৰ্ষৰ আমদানি আৰু ৰপ্তানিকৃত সামগ্ৰীৰ তথ্য সংগ্ৰহ কৰা। প্ৰাক-স্বাধীনতা কালৰ পৰা চলি অহা আমদানি ৰপ্তানিৰ লগত এইবোৰৰ তুলনা কৰি চোৱা। ভাৰতবৰ্ষৰ বৈদেশিক বাণিজ্য বহুলাংশে নিয়ন্ত্ৰণ কৰা মুখ্য বন্দৰসমূহৰ নামবোৰ লিখা। দেশীয় বজাৰত খাদ্য-শস্য, বস্ত্ৰ, কেৰাচিন তেল ইত্যাদি অনেক অত্যাৱশ্যকীয় সামগ্ৰীৰ অত্যন্ত নাটনি সুস্পষ্ট হৈছিল। ইয়াৰ উপৰি এই ৰপ্তানি উদ্ভূতই ভাৰতবৰ্ষলৈ সোণ নাইবা ৰূপৰ সোঁত বোৱাব পৰা নাছিল। বৰঞ্চ ই ব্যৱহৃত হৈছিল ঔপনিৱেশিক চৰকাৰে ইংলেণ্ডত প্ৰতিষ্ঠা কৰা কাৰ্যালয়ৰ খৰচৰ বাবে, ব্ৰিটিছ চৰকাৰে চলোৱা যুদ্ধ আৰু অদৃশ্যমান সামগ্ৰীৰ আমদানিৰ ব্যয় হিচাপে। এই আটাইবোৰে ভাৰতবৰ্ষৰ ধনৰ নিৰ্গমন ঘটাইছিল।

1.6 জনসংখ্যামূলক অৱস্থা (Demographic Condition) :

ব্ৰিটিছ শাসন কালত ভাৰতবৰ্ষৰ জনসংখ্যা সম্পৰ্কীয় বিভিন্ন বিস্তৃত তথ্য পোন প্ৰথমে 1881

চনত এটি সমীক্ষাৰ জৰিয়তে সংগ্ৰহ কৰা হৈছিল। এই সমীক্ষাৰ কিছুমান সীমাবদ্ধতা আছিল যদিও ইয়াত ভাৰতবৰ্ষৰ জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ বিষমতাৰ ছবি এখন প্ৰকাশ পাইছিল।

কক্ষ 1.3 : চুৱেজ খালৰ জৰিয়তে বাণিজ্য (Trade through the Suez Canal)

চিত্ৰ. 1.2 : চুৱেজ খাল : ভাৰত আৰু ব্ৰিটেইনৰ মাজত ঘাইপথ হিচাপে ব্যৱহৃত

চুৱেজ খাল (Suez Canal) উত্তৰ-পূব ইজিপ্তৰ চুৱেজ যোজকৰ মাজেৰে উত্তৰৰ পৰা দক্ষিণলৈ বোৱাই নিয়া এটা কৃত্ৰিম জলপথ। ই ভূমধ্য সাগৰৰ চেইড (Said) বন্দৰ আৰু লোহিত সাগৰৰ প্ৰশাখা চুৱেজ উপসাগৰক সংযুক্ত কৰিছে। এই খালে এহাতে ইউৰোপীয় বা আমেৰিকাৰ বন্দৰসমূহ আৰু আনহাতে দক্ষিণ এছিয়া, পূব আফ্ৰিকা বা ওচেনিয়াৰ বন্দৰসমূহৰ মাজত চলাচল কৰা জাহাজসমূহৰ বাবে এটা বাণিজ্য পথৰ সুযোগ দিছে। ফলত আফ্ৰিকাৰ মাজেৰে ঘূৰি অহা-যোৱা কৰাৰ অসুবিধা আঁতৰিছে। কৌশলগত আৰু অৰ্থনৈতিক কাৰণত এই নদী পথটো পৃথিৱীৰ ভিতৰত আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ জলপথসমূহৰ অন্যতম। 1869 চনত এই পথটো মুকলি হোৱাৰ ফলত পৰিবহন ব্যয় হ্রাস পায় আৰু ভাৰতীয় বজাৰলৈ প্ৰৱেশ সহজসাধ্য হৈ উঠে।

পৰৱৰ্তী পৰ্যায়ত প্ৰতি দহ বছৰৰ ব্যৱধানত এনে পিয়ল চলোৱা হৈছিল। 1921 চনৰ আগত ভাৰতবৰ্ষ, জনসংখ্যা সঞ্চৰণ (Demographic Transition)ৰ প্ৰথম স্তৰত আছিল। জনসংখ্যা সঞ্চৰণৰ দ্বিতীয় স্তৰ 1921 চনৰ পিছৰ পৰা আৰম্ভ হয়। সি যি কি নহওক, এই স্তৰত ভাৰতবৰ্ষৰ মুঠ জনসংখ্যা অথবা জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ হাৰ কোনোটোৰে উচ্চহাৰত বৃদ্ধি হোৱা নাছিল।

সামাজিক উন্নয়নৰ বিভিন্ন নিৰ্দেশকসমূহে যথেষ্ট উৎসাহজনক নাছিল। সামগ্ৰিক সাক্ষৰতাৰ হাৰ 16 শতাংশৰো কম আছিল। ইয়াৰ ভিতৰত মহিলাৰ সাক্ষৰতাৰ স্তৰ অতি নগণ্য আছিল। (প্ৰায় 7 শতাংশ)। জনসংখ্যাৰ বৃহৎ অংশৰ বাবে জনস্বাস্থ্যৰ সুবিধাৰ কোনো ব্যৱস্থা নাছিল আৰু কেতিয়াবা থাকিলেও অত্যন্ত তাকৰীয়া আছিল। ফলত পানী আৰু বায়ুৰ দ্বাৰা সৃষ্টি হোৱা বেমাৰ-আজাৰসমূহে প্ৰচণ্ড মূৰ্তি ধাৰণ কৰি বৃহৎ সংখ্যক মানুহৰ মৃত্যু ঘটাইছিল। আচৰিত হ'ব লগা নাই যে সামগ্ৰিক মৃত্যুৰ হাৰ যথেষ্ট উচ্চ

আছিল। বিশেষকৈ, শিশুৰ মৃত্যুৰ হাৰ যথেষ্ট ভয়াৱহ আছিল। বৰ্তমানৰ প্ৰতি হাজাৰত 63 টা শিশুৰ মৃত্যুৰ বিপৰীতে তেতিয়া প্ৰতি হাজাৰত প্ৰায় 218 টা শিশুৰ মৃত্যু হৈছিল। জীৱন প্ৰত্যাশা (Life Expectancy)ও অতি নিম্ন আছিল। বৰ্তমানৰ 63 বছৰৰ বিপৰীতে সেই সময়ত জীৱন প্ৰত্যাশা আছিল মাত্ৰ 32 বছৰ। বিশ্বাসযোগ্য তথ্যৰ অভাৱত সেই সময়ৰ দৰিদ্ৰতাৰ বিস্তৃতি নিৰ্দিষ্টকৈ ক'ব নোৱাৰি। কিন্তু সন্দেহ নাই যে ঔপনিৱেশিক শাসন কালত ভাৰতবৰ্ষত ব্যাপক দাৰিদ্ৰ্যই বিৰাজ কৰিছিল আৰু ই সেই সময়ৰ ভাৰতবৰ্ষৰ জনসাধাৰণৰ অৱনতিপূৰ্ণ দৃশ্যপটলৈ অৰিহণা যোগাইছিল।

1.7 বৃত্তিগত গাঁথনি (Occupational Structure) :

বৃত্তিগত গাঁথনি, অৰ্থাৎ ঔপনিৱেশিক সময়ত ভাৰতবৰ্ষত বিভিন্ন উদ্যোগ তথা খণ্ডৰ মাজত কৰ্মৰত লোকৰ বিতৰণত পৰিৱৰ্তনৰ কোনো চিন নাছিল।

